

PSÜHHOLOGIA KEERUKUSEST

PSÜHHOLOOGIA KEERUKUSEST

JÜRI ALLIK

**TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS**

Kaanel kasutatud Joan Miró “Harlekiinide karnevali” (1924/25)

Kaane kujundanud Kalle Paalits

Autoriõigus Jüri Allik, 2009

ISBN 978–9949–19–062–1

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

Saateks.....	7
INIMESE VÕIMED	13
Emotsionaalne intelligentsus.....	13
Mida vaimueliit ei taha endale tunnistada?.....	23
Kui väärsti on inimene mõõdetud?.....	32
Kes kardab Wirginia Woolfi?	44
Ajas rändamine ja kronesteesia (Endel Tulving).....	57
ISIKSUS JA RAHVUSLIK ISELOOM	77
Isiksuse seadumused.....	77
Miks ei võiks naine olla nagu mees? (Anu Realo).....	127
Kas rahvusel on iseloom?	132
Individualism ja sotsiaalne kapital (Anu Realo)	138
PSÜHHOLOOGIA MINEVIK JA OLEVIK.....	161
Georg Friedrich Parrot ja teadvustamata järelduste teooria (Kenn Konstabel)	161
Wolfgang Köhler	174
Konstantin Ramul ja psühholoogia	180
Juhan Tork ja eesti laste vaimsed võimed	186
Endel Tulving ja mälu	206
Kuidas armastada Freudi?	223

MÕTTED JA TÄHELEPANEKUD	237
„Eesti Looduse” usutus (2007)	237
Neurootilisus on vähemalt sama ohtlik kui kõrge kolesteroolitase	245
VIITED	253

SAATEKS

MIS ON SIIN KEERULIST?

Oma eelmise eesti keeles ilmunud raamatu pealkirjaks panin „Psühholoogia lihtsusest” (1997). Ma kirjutasin siis ja arvan ka nüüd, et uurija ülesanne on keerulised asjad lihtsaks mõelda ja teistele arusaadavaks teha. Muidugi on inimese hinges palju keerulist ja arusaamatut, kuid suurim tasu enamusele uurijatest on see, kui õnnestub veidi kergitada teadmatuse katet ning arusaadavas ja lihtsas keeles ära seletada mõni seni keerulisena tundunud nähtus.

See raamat on eelmise jätk. Kuigi pealkirjaks sai „Psühholoogia keerukusest”, ei tähenda see, et ma olen meelt muutnud ja üritan lugejat rabada sügavate ja ähmaste mõttekäikudega. Lihtsalt seekord on mitmed artiklid pühendatud muu kõrval sellele, kuidas toimib psühholoogia ühiskonnas. Ja see pole sugugi lihtne. Suhted võimu ja rahvaga on kõike muud kui muretud ja selgetes raamides. Näiteks küsimus, kas kõik inimrassid on ühesuguse vaimse võimekusega, on poliitiliselt väga tundlik. Uurijad, kes on julgenud oma uurimistulemuste põhjal väita, et Aafrikast pärit mustanahalised pole nii võimekad kui Euroopa või Aasia päritolu inimesed, on saanud kohe süüdistuse rassismis ja rahvusliku vaenu õhutamises. Eriti agarad administraatorid on püüdnud seda väitnud uurijaid oma ülikoolist vallandada, vaatamata akadeemilisele kaitsele, mis peaks uurijaid sellise omavoli eest hoidma.

Mõnes mõttes peegeldab käesolev kogumik seda, et elu pärast „Psühholoogia lihtsust” on osutunud varasemast keerulisemaks. Eelmine raamat rääkis nägemisest, värvitajust, keelest, metafooridest,

teadvusest ja eneseteadvusest. Kuigi need kõik on huvitavad ja olulised teemad, siis vaevalt kätkevad nad niisuguseid ohte, et Ameerika Ühendriikide Kongress hakkaks vastu võtma hukkamõistvat resolutsiooni. Kuid just seda võib juhtuda nende teemadega, millest on juttu käesolevas artiklite kogumikus (vt „Kes kardab Wirginia Woolfi?“). Isegi esimesel pilgul süütu teema nagu „Sigmund Freud ja tema õpetuse retseptioon“ kätkeb varjatud ohte. Kui ma täpselt kümme aastat tagasi aitasin kaasa kolme olulise Freudi töö tõlkimisele ja nende kommenteerimisele, ei osanud ma kuidagi aimata, et Sigmund Freudi „Inimhinge anatoomias“ võiks esile kutsuda veel midagi peale uimase filoloogilise vaidluse, kas „teadvustamatus“ on parem tõlge kui „alateadvus“. Selgus hoopis, et kirgliku vaidluse objektiks on Freudi müüt ja selle vajalikkus Eesti kultuurimaastikule. Pole siis põhjust imestada, et vaidlused selle üle, kas kõik inimesed või nende kooslused on sünni poolest võrdsete vaimsete võimetega, puudutavad fundamentaalseid eeldusi, millele ühiskond on rajatud („Mida vaimueliit ei taha endale tunnistada?“). Või miks muutuvad naised meestest ühe erinevamaks, kuigi ühiskond näib tegevat kõik, et neid võrdsustada („Miks ei võiks naine olla kui mees?“). Nii juhtuski, et selle raamatu kaante vahele kogutud kirjutised ei ole ühiskondliku retseptiooni seisukohalt neutraalsed. Nad kõik puudutavad suuremal või vähemal määral seda, kuidas inimeste ühiselu võiks olla või peaks olema korraldatud.

KUIDAS NEED TEKSTID ON TEKKINUD?

Mul on olnud palju sõpru, kolleege ja mõttekaaslasi. Kõik siin ilmutavad artiklid on sündinud koostöös nendega, kes on loonud akadeemiliseks tegevuseks vajaliku keskkonna. Peale heade kolleegide Tartu ülikoolist, kellega koos olen kirjutanud ja avaldanud artikleid, on üle maailma kokku vähemalt 350 inimest ligikaudu 100 riigist või piirkonnast, kes on olnud minuga koos mingi teadusartikli kaasautoriks. Lisaks põhimõttele, et „koos jõuab rohkem ja paremini“, on see aukartust äratav arv tingitud erihuvist kultuuride võrdlemise vastu. Ainus võimalus koguda andmeid paljudest maadest korraga on võtta ühendust seal elavate uurijatega ja paluda tõlkida testmaterjal sealsete keelde ja seejärel koguda soovitud andmeid. Väga harva on projekti algatajal raha, et katta tõlkimise ja andmete kogumise kulud.

Võib loota ainult oma kolleegide entusiasmile ja huvile. Huvi omakorda sõltub akadeemilise elu karmidest seadustest, mida tavaliselt võetakse kokku akadeemilise vanasõnaga „Avalda või otsi endale mõni rahulikum töökoht“ (*publish or perish*). Loomulikult tuleb andmeid kogunud ja saatnud uurijaid tunnustada sellega, et projekti algataja kutsub nad kõik paari esimese artikli kaasautoriteks. See lihtne „uurimistehnoloogia“ revolutsioneeris kogu kultuuride uurimise valdkonda. Enne seda revolutsiooni oli normiks, et mõni peamiselt USA-s resideeriv uurija võrdles Ameerika üliõpilastelt kogutud andmeid mõne eksootilise kultuuri omadega. Kõige sagedamini osutus selleks Jaapan, Korea või Hiina, sest peale vastajate oli tarvis kompetentset uurijat, kes küsimustiku ära tõlgiks ja oskaks selle ka kvaliteetselt teoks teha. Niisuguse idee poolest lihtsa ja geniaalse tehnoloogilise uuenduse üheks autoriks oli David Schmitt Peoria ülikoolist Illinoisi osariigist, kes evolutsioonipsühholoogina tahtis teada, millised on inimeste hoiakud seksuaalkäitumise suhtes. Varem tavalise kahe-kolme kultuuri võrdluse asemel õnnestus tal kohe esimesel katsel koguda andmed 6 kontinendilt, 13 saarelt ja 52 kultuurist.¹ Kui enne võis füüsikute või geneetikute artiklite kaasautorite arv olla sadades, siis nüüd on ka psühholoogid saanud endale moodsa tehnoloogia, mis nõuab paljude inimeste koostööd. Igal juhul küsimused,

¹ Schmitt, D. P., Alcalay, L., Allik, J., Ault, L., Austers, I., Bennett, K. L., Bianchi, G., Boholst, F., Borg Cunen, M. A., Braeckman, J., Brainerd Jr., E. G., Caral, L. G. A., Caron, G., Casullo, M. M., Cunningham, M., Daibo, I., De Backer, C., De Souza, E., Diaz-Loving, R., Diniz, G., Durkin, K., Echeagaray, M., Eremsoy, E., Euler, H. A., Falzon, R., Fisher, M. L., Foley, D., Fry, D. P., Fry, S., Ghayur, M. A., Golden, D. L., Grammer, K., Grimaldi, L., Halberstadt, J., Herrera, D., Hertel, J., Hoffman, H., Hradilekova, Z., Hudek-Kene-evi, J., Jaafar, J., Jankauskaite, M., Kabangu-Stahel, H., Kardum, I., Khoury, B., Kwon, H., Laidra, K., Laireiter, A., Lakerveld, D., Lampart, A., Lauri, M., Lavallée, M., Lee, S., Leung, L. C., Locke, K. D., Locke, V., Luksik, I., Magaisa, I., Marcinkeviciene, J., Mata, A., Mata, R., McCarthy, B., Mills, M. E., Moreira, J., Moreira, S., Moya, M., Munyee, M., Noller, P., Opre, A., Panayiotou, A., Petrovic, N., Poels, K., Popper, M., Poulimenou, M., P'yatokha, V., Raymond, M., Reips, U., Reneau, S. E., Rivera-Aragon, S., Rowatt, W. C., Ruch, W., Rus, V. S., Safir, M. P., Salas, S., Sambataro, F., Sandnabba, K. N., Schulmeyer, M. K., Schütz, A., Scrimali, T., Shackelford, T. K., Shaver, P. R., Sichona, F., Simonetti, F., Sineshaw, T., Sookdew, R., Speelman, T., Spyrou, S., Sümer, H. C., Sümer, N., Supekova, M., Szlendak, T., Taylor, R., Timmermans, B., Tooke, W., Tsaousis, I., Tungaraza, F. S. K., Vandermassen, G., Vanhooimissen, T., Van Overwalle, F., Vanwesenbeek, I., Vasey, P. L., Verissimo, J., Voracek, M., Wan, W. W. N., Wang, T., Weiss, P., Wijaya, A., Woertment, L., Youn, G. & Zupancic, A. (2003). Universal sex differences in the desire for sexual variety: Tests from 52 nations, 6 continents, and 13 islands. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 85–104.

mida õnnestub sellisel viisil lahendada, on palju huvitavamad ja ka praktiliselt olulisemad, kui need, mida psühholoogid seni laboratooriumiseinte vahel uurisid.

Teine teemade ring puudutab psühholoogia minevikku ja olevikku, mis enamasti on mingil viisil seotud Eestiga. See algab taasavatud Tartu ülikooli esimesest rektorist Parrotist, kelle originaalseim ja suurim panus teadusesse võis olla mitte füüsikas, vaid hoopis psühholoogias. 20. sajandi üks suuremaid psühholooge ja veel enamgi kodanikke Wolfgang Köhler sündis ja veetis oma esimesed eluaastad Tallinnas. Edasi on kaks kirjutist kahest suurest Eesti psühholoogist – Konstantin Ramulist ja Juhan Torkist –, kes kahel väga erineval viisil tegid üldse võimalikuks, et psühholoogiline mõte ei surnud Eestis välja ja jäi püsima. Loomulikult kõige tipuks Endel Tulving, kes on poole sajandi jooksul kujundanud ja oma ideedega suunanud kogu maailma mälu uurimist.

Neli artiklit selles kogumikus on aga erilised. Need on kirjutatud koos minu heade kolleegidega. Artikli „Ajas rändamine ja kronesteesia” kirjutasime koos Endel Tulvinguga, aluseks tema originaalne oletus, et ajas rändamine on tõenäoselt ainus, mida inimene suudab, kuid loom mitte. Kenn Konstabel oli asendamatu uurimuses Tartu ülikooli esimesest rektorist Parrotist, kelle kõigi unustatud artikkel seab ta ühele pulgale suurkujudega, kes rajasid eksperimentaalpsühholoogia. Koos Anu Realoga tulime mõttele kontrollida, kas meeste ja naiste isiksuseomadused muutuvad ühiskonna arenguga sarnasemaks või erinevamaks ning koos David Schmitti ja Martin Voracekiga mõtlesime välja ka põhjuse, miks ei võiks naine olla kui mees. Ja lõpuks artikkel „Individualism ja sotsiaalne kapital”, mille üle me mõlemad koos Anuga eriti suurt rõõmu tunneme. Üks suur lisapõhjus rahuloluks on kindlasti see, et meil ei tulnud näha vaeva andmete kogumiseks. Seda olid teised juba teinud ja meil oli vaja vaid kaks mõistatuse poolt loogiliselt kokku viia. Meile tundus, et pärast mõistatuse tükki õigesti kohale panekut sai pilt palju selgemaks ja huvitavamaks.

Enamus sellesse raamatusse kogutud artikleid on varem mingil kujul eesti keeles ilmunud. Kuid need kõik on uuesti üle vaadatud ja mitmel juhul ka põhjalikult täiendatud ja ümber kirjutatud. Kaks artiklit on aga spetsiaalselt selle kogumiku jaoks kirjutatud. Need on „Individualism ja sotsiaalne kapital” (koos Anu Realoga) ning „Juhan Tork ja eesti laste vaimsed võimed”.

Selles kogumikus ilmuvate tekstide kirjutamine pakkus suurt rahuldust. Ma loodan väga, et need lood jõuavad inimesteni, kes oskavad neist samuti rõõmu tunda ning kaasa elada kirjutaja lakka-matule imestusele, kui palju meil on veel ümbritseva maailma ja ise-enda kohta huvitavat teada saada.

INIMESE VÕIMED

EMOTSIONAALNE INTELLIGENTSUS

KES ON DANIEL GOLEMAN?

Sellest on nüüd rohkem kui kümme aastat tagasi, kui Daniel Goleman (1996) avaldas oma ülimalt menuraamatu „Emotsionaalne intelligentsus”. Neli aastat hiljem, 2000. aastal ilmus selle raamatu eestikeelne tõlge kirjastuses *Väike Vanker*. Me teame, et tegemist on 7. märtsil 1946. aastal sündinud Harvardi *Ph.D.* kraadiga mehega, kes kirjutas 12 aastat teaduse ülevaateid ajalehele *The New York Times*. Raamat, mille ta üllitas 1996. aastal, mitte üksnes ei muutnud tema elu, vaid muutis ka maailma, kuigi selles oli vaid üks ja üksna jämedakoeline sõnum: IQ ei ole ainus, mis määrab inimese edukuse elus. Peale intelligentsuse on inimesel emotsioonid, mis mängivad olulist osa selles, kuidas inimene tuleb toime ümbritseva maailmaga. Akadeemiline võimekus ei valmista inimest ette raskusteks, mida saatus võib tema eluteele veeretada. Kuigi kõrge IQ ei garanteeri rikkust, edukust ja õnne, on meie (st Ameerika) kultuur klammerdunud akadeemilise edukuse külge, ignoreerides emotsionaalset intelligentsust, millel on inimese saatusel määrav tähtsus (lk 36). Tegelikult saab pärast selle põhisõnumi teadaasaamist teha vaid ühte kahest: skeptikud võivad imestada, miks Daniel Golemani raamat on bestseller, mida võib leida mitte ainult lennujaamadest, vaid isegi eesti keeles Tallinna või Tartu raamatupoodidest; ülejäänud, kes peavad ennast mittedogmaatikuteks, võivad imestada selle üle, et alles nüüd naudib avalikku tähelepanu mõte, mida nad on endaga alati kaasas kandnud.

MIKS INTELLIGENTSUS ON TUNDLIK TEEMA?

Tundub, et isegi Eesti uimases intellektuaalses kliimas on IQ muutumas tundlikuks teemaks. Lõpuks on siia jõudnud Richard Herrnsteini ja Charles Murray (1994) raamatu „Kellukakõver” (*The bell curve*) kauge kaja. See on paks ja igav raamat, mida vähesed on lugenud, kuid mille kohta igauks tunneb kohustust oma arvamust avaldada. Ma lugesin selle ligi 900-leheküljelise raamatu läbi ja kirjutasin *Vikerkaar*e toimetaja Märta Väljataga palvel üsna põhjaliku ülevaate (Allik, 1997), millest, nagu hiljem selgus, olevat võimalik välja lugeda minu sümpaatiat autorite ideede vastu (Väljataga, 1997, 109). Sellega sattusin kohe konservatiivide põlatud parteisse. Kuigi IQ mõõtmist pole Eestis kuigi palju harrastatud, on vastaliste ühisrinne juba tugev. Nii kirjutas samas ajakirjanumbris Jaak Kangilaski: „IQ usaldusväärsus on muidugi väga vaieldav. Näiteks on tuntud Harvardi teadlane Stephen Gould öelnud, et inimeste rühmitamine mingi ühe skaala järgi ei väljenda midagi muud kui sotsiaalseid eelarvamusi. 1971. aastal keelustas USA ülemkohus üldintelligentsi testid tölevõtmise alusena kui diskrimineerivad (erioskuste testid on muidugi lubatud). Peamine etteheide on olnud, et testide tegijad pole suutnud intelligentsust rahuldavalt defineerida” (Kangilaski, 1997, 85). Muidugi oleks võinud nendes küsimustes peaaegu süütu eesti lugejat informeerida, et Gould on küll tuntud, kuid peamiselt oma poliitiliste, et mitte ütelda marksistlike vaadete tõttu ning et testide tegijad ise pole kunagi eriti kurnanud intelligentsuse defineerimisraskuste üle. Märta Väljataga aga arvab, et IQ ja selle kasutusest tulenevad võimalikud järeldused „osutavad kultuurilis-moraalsele pimedale täpile stsientistlikult meeletatud psühholoogia ja konservatiivse poliitika nägemisväljas” (Väljataga, 1997, 112). Kui IQ kontseptsioon ja praktika on „kultuurilis-moraalse nägemisvälja pime täpp”, siis võib igauks, kes seda mingil viisil suudab halvustada, loota Prometheusi kuulsusele, vähemalt vaimuliberaalide seltskonnas. Daniel Goleman on seda soodsat konjunktuuri hästi tajunud: kui mitte arvestada tema positiivselt sõnastatud väited, siis on see kahtlemata veel üks õnnestunud IQ-vastase liikumise manifest.

RÜNNAK VAIMSELE VÕIMEKUSELE

Goleman ei ole esimene, kes ei ole rahul, et on olemas üks üldine andekus. Üldise andekuse idee pärineb 1904. aastast, millal Charles Spearman leidis viisi, kuidas saab vaimset võimekust jagada kaheks teguriks: üks, mis avaldub kõigis arukust nõudvates ülesannetes (g -faktor), ja teine, mis määrab ära edukuse vaid ühes kindlas tegevuses ja ülesandes. See mõte ei meeldinud aga teisele psühholoogile Louis Thurstone'ile, kes kahtles ühes üldises, kõiki inimtegevusi mõjutava vaimse võime olemasolus. Thurstone pakkus alternatiivina välja, et on olemas vähemalt kuus üksteisele taandamatut algvõimet (Thurstone oli muuseas esimene, kes esitas mõtte ka viiest fundamentaalsest isiksuseomadusest). Hiljem Thurstone küll revideeris oma seisukohta, nõustudes, et kõik erivõimendused sisaldavad suuremal või vähemal määral üldist andekust, mis näitab, kuidas inimene tuleb toime keeruliste olukordadega, saab aru komplitseeritud ideedest ja suudab teha arukaid otsustusi. Sellele vaatamata on võimete paljususe idees midagi ligitõmbavat. Howard Gardneri (1983) "Mõistuse raamid" (*Frames of mind*) on kõige tuntum viimase aja tormijooks monoliitse IQ kontseptsiooni vastu. Gardneri argumentid tunduvad olevat üsna veenvad. Mozart oli muusikas geenius, kuid vaevalt oleks ta saanud Wechsleri testis või SAT-is piisavalt palju punkte, mis lubanuks tal näiteks pääseda mõnda Ameerika eliitlikooli. Oliver Sacks kirjutab vaimselt alaarenenud poisist, kes teadis peast üle kahe tuhande ooperi (Sacks, 1995, 222). Kuna muusikategemist peetakse hinnatavaks oskuseks, siis tundub see olevat selge näide, et midagi olulist ja väärtuslikku jääb väljapoole seda, mida saab mõõta IQ-testidega. Kuigi malet peetakse intellektuaalsete mängude kuningaks, ei ennusta üldine IQ tase määra mängu oskusi (Bilalic, McLeod & Gobet, 2007). Peale muusika on Gardneri arvates isoleeritud intelligentsuse saarekesteks, mis võivad seista eraldi üldisest IQ emamaast, veel näiteks ruumiline kujutlusvõime, liikumine ja suhtlemine. Suhtlemine ehk sotsiaalne intelligentsus seisneb võimes mõista teisi inimesi, aru saada, mida nad soovivad, ja seda, kuidas nendega hästi läbi saada. Edukad müügimehed, poliitikud, õpetajad ja arstid on suure tõenäosusega inimesed, kellel on tavalisest kõrgem sotsiaalne intelligentsus. Tundub, et Golemani emotsionaalne intelligentsus on praktiliselt seesama, mida Gardner nimetab sotsiaalseks intelligentsuseks.